

University of Science and Islamic Knowledge
Shah Faculty of Islamic Sciences

An Analysis of the Fruits of 'Adhering to God' (I'tiṣām bi-Allāh) in the Paradigm of Islamic Governance in Light of the Perspectives of the Two Schools of Thought (Fariqayn) (*)

Mehdi Alizadeh ¹ ; Isa Eisazadeh ² ; Elham Heydarpour ³

1. Assistant Professor, Department of Islam and Spirituality Studies, Research Institute ,
Qom, Iran (Corresponding Author). m.alizadeh@isca.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Interpretation, Research Institute , Qom, Iran. e.eisazadeh@isca.ac.ir

3. Level 4 (PhD) Candidate in Qur'anic Exegesis, Rukn-ol-Hoda Specialized Islamic Seminary, Kerman, Iran.
e.heydarpour@kermanpi.ir

Research Article

Detailed Abstract

Research Objective:

The fundamental objective of this study is to systematically analyze and elucidate the Qur'anic concept of "adhering to God" (i'tiṣām bi-Allāh) and to redefine it as an operational paradigm and strategy within the structure of Islamic governance. While contemporary political literature predominantly focuses on material instruments and purely rational calculations, this research seeks to demonstrate how connection to the sacred dimension (i'tiṣām) can serve as a stabilizing principle to guarantee the efficacy of the political system in confronting complex challenges and modern crises. Furthermore, through a comparative analysis of the perspectives of the two main Islamic schools of thought (Fariqayn: Shia and Sunni), this paper aims to extract interpretive commonalities and points of convergence regarding this strategy, thereby filling a gap in governance studies which have hitherto viewed i'tiṣām solely as an individual ethical matter. The ultimate goal is to propose a theoretical framework wherein i'tiṣām underpins macro-decision-making and the conduct of state officials in alignment with Islamic civilization standards.

Research Methodology:

This study was conducted using a "descriptive-analytical" method with a foundational approach. The data collection process was library-based, relying on primary sources including the Holy Qur'an, authoritative and foundational exegeses (tafāsīr) of the two schools of thought, authentic Hadith sources, and specialized literature in the fields of Islamic governance and political thought. In the analytical phase,

*) This article is derived from the Level 4 thesis of Ms. Elham Heydarpour.

Received: 2025/05/23 ; Received in revised from: 2025/09/01 ; Accepted: 2025/11/04 ; Published online: 2025/11/22

◆ How to cite: Alizadeh, Mahdi, Eisazadeh, Isa, Heydarpour, Elham (1404SH): 'An Analysis of the Fruits of 'Adhering to God' (I'tiṣām bi-Allāh) in the Paradigm of Islamic Governance in Light of the Perspectives of the Two Schools of Thought (Fariqayn)', *journals Comparative Interpretation Studies*, 10(20), P270-298, <https://doi.org/10.22034/csq.2025.543072.1580>

©2025/ Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by: Department of Qur'anic Exegesis and Sciences

cis.quran.ac.ir

"qualitative content analysis" was employed to extract the components of i'tiṣām and categorize its fruits. By conducting a lexical and terminological analysis of Qur'anic verses related to i'tiṣām (adhering) and tamassuk (grasping), the researchers developed a conceptual network and extracted a model of political agency based on these concepts to highlight the points of convergence or divergence between the views of major commentators from both Islamic schools of thought in this area.

Research Findings:

The findings of this research are categorized into three main themes:

Theoretical Foundations: The results indicate a profound convergence among scholars and commentators of both schools of thought (Fariqayn) in defining the essence of i'tiṣām as "detachment from the non-divine and absolute adherence to divine power." Both schools perceive i'tiṣām not as passivity, but as an active, conscious, and strategic agency aimed at safeguarding the identity of the Islamic society.

Analysis of Barriers: An analysis of the barriers revealed that neglecting this strategy in governance stems from cognitive and psychological factors, including "epistemological weakness regarding divine sunan (laws of nature and history)," "suspicion toward divine assistance (su' al-zann bi-nusrat Allah)," "political obstinacy," "excessive reliance on instrumental rationalism and empiricism," and ultimately, "dependence on non-divine centers of power," which lead to the fragility and instability of the political system.

The Fivefold Fruits: The study extracts five critical outcomes of i'tiṣām within the governance paradigm:

The Encompassment of All-Enveloping Divine Mercy (Shumūl al-Rahmah al-Wāsi'ah): Which softens the political climate and fosters social justice.

The Realization of Spiritual Excellence (Tahaqquq al-Iḥsān): Which elevates the quality of administrative services from mere bureaucratic duty to altruistic selflessness (iṭhār).

Benefiting from Perpetual Divine Presence (Ma'iyyah Dā'imah): Which doubles the foresight and inner tranquility of governors during crises.

Immunity from Apostasy and Deviation (Mas'ūmiyyah min al-Irtidād wa al-Inḥirāf): Which serves as an "ideological vaccination," safeguarding the system against infiltration and cultural-ideological decay (iṣṭihālāh).

Guidance to the Straight Path (Hidāyah ilā al-Ṣirāṭ al-Mustaqīm): Which guarantees the continuous movement of the state on the axis of truth and its preservation from political extremes.

Final Conclusion:

The ultimate conclusions of the study show that "adhering to God" is far more than a mere personal ethical recommendation for a believer; it is a "strategic necessity" for the survival and efficacy of Islamic states in the contemporary world. Within the paradigm of Islamic governance, this concept functions as a "managerial compass" that prevents structural instability when confronted with internal and external threats. The consensus

of both schools of thought (Fariqayn) regarding the fruits of governance based on i'tiṣām demonstrates the high potential of this concept for forging a "coherent foreign diplomacy and domestic policy" in the Muslim world. Consequently, it is recommended that this principle be incorporated as a foundational module in the training of public officials and the drafting of strategic policy documents for Islamic states. Governance without i'tiṣām, despite possessing advanced technological tools, will ultimately suffer from an identity crisis and an erosion of legitimacy. I'tiṣām represents the nexus between human rationality and divine guidance, capable of steering society toward a modern Islamic civilization.

Keywords: I'tiṣām bi-Allāh (Adherence to God), Paradigm of Governance, Islamic Governance, Perspectives of the Two Schools of Thought (Fariqayn: Shia and Sunni), The Straight Path (al-Ṣirāṭ al-Mustaḳīm), Divine Guidance, Political Stability.

واکاوی ثمرات اعتصام به خداوند در پارادایم حکمرانی اسلامی در پرتو دیدگاه فریقین^(*)

مهدی علیزاده^۱، عیسی عیسی زاده^۲، الهام حیدرپور^۳

۱. استادیار، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول). m.alizadeh@isca.ac.ir

۲. استادیار، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران. e.eisazadeh@isca.ac.ir

۳. سطح ۴ رشته تفسیر، مدرسه علمیه تخصصی رکن الهدی، کرمان، ایران. e.heydarpour@kermanpl.ir

چکیده

این پژوهش با هدف تبیین مفهوم کلیدی «اعتصام به خداوند» و نقش آن به عنوان یک راهبرد عملی در پارادایم‌های حکمرانی اسلامی انجام شده است. علی‌رغم تأکیدات مکرر قرآن بر این مفهوم، جایگاه آن در گفتمان‌های حکمرانی معاصر کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع اصیل قرآنی، تفسیری و روایی، به بررسی این مفهوم پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که در دیدگاه فریقین همگرایی عمیقی بر لزوم و کیفیت اعتصام وجود دارد. همچنین، عدم اهتمام به این راهبرد ناشی از عواملی چون عدم ایمان و معرفت نسبت به خداوند، سوءظن به خدا، لجاجت، افراط در حس‌گرایی و عقل‌گرایی و اعتماد به غیر است. مهم‌ترین ثمرات اعتصام در حکمرانی شمول رحمت و اسعه، تحقق احسان، بهره‌مندی از معیت دائمی خداوند، مصونیت از ارتداد و انحراف و تضمین هدایت به صراط مستقیم است؛ این ثمرات، اعتصام را به یک اصل محوری در ثبات و کارآمدی نظام سیاسی اسلام تبدیل می‌کند. **کلیدواژه‌ها:** اعتصام بالله، پارادایم، حکمرانی، دیدگاه فریقین، صراط مستقیم، هدایت، تمسک.

(*) مقاله حاضر برگرفته از رساله سطح ۴ سرکار خانم الهام حیدرپور است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۰۲ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۶/۱۰ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۳ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱

♦ استناد به این مقاله: علیزاده، مهدی، عیسی زاده، عیسی، حیدرپور، الهام (۱۴۰۴): «واکاوی ثمرات اعتصام به خداوند در پارادایم حکمرانی اسلامی در پرتو دیدگاه فریقین»، *دوفصلنامه مطالعات تفسیری*، ۲۰(۲)، ۲۷۰-۲۹۸.
<https://doi.org/10.22034/csq.2025.543072.1580>

© نویسندگان دارنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

ارزش‌های یک جامعه، برآمده از اعتقادات و جهان‌بینی‌های بنیادین آن، تأثیری بسزا بر رفتار و عملکرد افراد و کنشگران آن نظام دارند. پژوهش‌های متعددی بر نقش کانونی ارزش‌ها در شکل‌دهی رفتارهای انسانی صحنه گذاشته‌اند (شیعه زاده، ۱۳۹۱: ۱-۹۲). بر این اساس، باورها، سلیق و نظام‌های ارزشی از عوامل تأثیرگذار در فرآیندهای تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی به شمار می‌روند که این تأثیرگذاری در سطح حکمرانان و کنشگران سیاسی ابعاد پیچیده‌تری می‌یابد؛ چراکه تصمیم‌ها و ترجیحات آن‌ها نه تنها متأثر از تحلیل‌های عقلانی است، بلکه از طریق سازوکارهای شناختی ناخودآگاه اعمال نفوذ می‌کنند (عبداللهی، ۱۳۸۴: ۳۹-۴۸). در این میان، «اعتصام» به عنوان یک ارزش و باور محوری در منظومه اندیشه اسلامی، جایگاهی ویژه در شکل‌دهی به تفکر و تصمیم‌گیری کنشگران ایفا می‌کند؛ زیرا درحالی‌که خردورزی و استدلال، بستری برای اتخاذ تصمیم‌های کارآمد فراهم می‌آورند، حاکمان برای مواجهه با چالش‌های غیرمترقبه و پیچیدگی‌های روزافزون حکمرانی، نیازمند تکیه‌گاهی فراتر از صرف محاسبات عقلانی هستند. از این رو، پناه بردن به ذات باری تعالی و استمداد از او در راستای انجام وظایف الهی و انسانی، نه تنها موجب حصول آرامش و اطمینان درونی می‌شود، بلکه مستقیماً به تقویت جنبه‌های عقلانی و بهبود کیفیت تصمیم‌گیری در مواقع بحرانی منجر می‌گردد.

این اصل از سطح فردی به سطح کلان حکمرانی اسلامی تسری می‌یابد. حکمرانی اسلامی به مثابه یک نظام فکری و عملی، ابزار محوری برای تحقق اهداف متعالی شریعت در بستر اجتماع محسوب می‌شود. با این وجود، نظام‌های سیاسی با هویت دینی در مسیر استقرار و استمرار خود با چالش‌های بنیادینی در حوزه‌های ثبات سیاسی، کارآمدی ساختاری و حفظ اصالت الهی مواجه‌اند. در این میان، قرآن کریم به عنوان منبع هدایت، راهبردهای اصیل و مؤثری را برای مواجهه با این چالش‌ها ارائه می‌کند که یکی از حیاتی‌ترین آن‌ها، «اعتصام به خداوند» است.

از این منظر، اعتصام، فراتر از یک عمل فردی و عبادی، یک اصل راهبردی و بنیادین برای تضمین سلامت و بقای ساختار کلان حاکمیت تلقی می‌شود. در پرتو اعتصام، حکمرانان و نهادهای اجرایی قادر خواهند بود از تأثیر عوامل مخرب درونی و نفوذ پدیده‌های برون‌زا مصون مانده و مسیر هدایت الهی را به صورت مداوم پیگیری نمایند.

سؤال اصلی این مقاله آن است که: ثمرات اعتصام به خداوند در پارادایم‌های حکمرانی اسلامی (بر اساس آیات قرآنی) چیست و این مفهوم چه جایگاهی را به مثابه یک راهبرد عملیاتی، در پرتو دیدگاه‌های فریقین (شیعه و سنی) داراست؟ هدف غایی این پژوهش نیز تبیین نظام مند اعتصام به مثابه یک چارچوب حکمرانی و تحلیل ثمرات مستخرج از منابع قرآنی آن است؛ به گونه‌ای که جایگاه محوری این مفهوم در ارتقاء کارآمدی و حفظ سلامت نظام سیاسی اسلام به صورت مستدل مشخص گردد.

بررسی پیشینه تحقیقاتی نشان می‌دهد که اغلب پژوهش‌ها به تبیین اعتصام در ابعاد کلامی، فقهی یا اخلاقی پرداخته‌اند. برای مثال، در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه اعتصام به خدا در کلام امام سجاد ۷» مناجات معتصمین امام سجاد (ع) شرح داده شده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۳: ۲۳-۱۰) و در مقاله دیگر با عنوان «بررسی واژه اعتصام در تفاسیر فریقین و نقش آن در ایجاد وحدت و نفی تفرقه» آیات مرتبط با اعتصام و نظرات مفسرین ذیل آیات آورده شده است. (شافعی پور، ۱۳۹۶: ۱-۸۹) در نتیجه، خلأ پژوهشی که به طور مشخص و نظام مند، اعتصام را به مثابه یک راهبرد سیاسی و یک اصل عملیاتی در حکمرانی، با تمرکز بر ثمرات قرآنی آن در پرتو دیدگاه مفسرین فریقین، تحلیل کند، مشهود است. این مقاله سعی دارد با ارائه یک چارچوب تحلیلی، شکاف موجود در مطالعات حکمرانی اسلامی در این زمینه را پر کند.

روش تحقیق این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و به صورت کتابخانه‌ای انجام پذیرفته است. در فرآیند گردآوری داده‌ها، به منابع اصیل قرآنی، تفاسیر معتبر فریقین، متون حدیثی اصیل و منابع ثانویه تخصصی استناد شده است. تحلیل محتوا برای استخراج، دسته‌بندی و تبیین ابعاد و ثمرات اعتصام در نظام حکمرانی اسلامی به کار گرفته شده است.

یافته‌های کلیدی نشان می‌دهد که در منظومه فکری فریقین همگرایی عمیقی بر لزوم و کیفیت اعتصام وجود دارد. همچنین، عدم التزام به این راهبرد از عوامل مختلفی چون عدم ایمان و معرفت نسبت به خداوند، سوءظن به خدا، لجاجت، افراط در حس‌گرایی و عقل‌گرایی و اعتماد به غیر ناشی می‌شود. مهم‌ترین ثمرات ایجابی اعتصام نیز شامل: شمول رحمت و اسعه، تحقق احسان، بهره‌مندی از معیت دائمی خداوند، مصونیت از انحراف و ارتداد و تضمین هدایت مستمر به صراط مستقیم است. این ثمرات، اعتصام را به یک اصل محوری در ثبات و کارآمدی نظام سیاسی اسلام تبدیل می‌کند.

۲. مفهوم شناسی

پارادایم: علوم جدید اعم از طبیعی و انسانی بر یک سری اصول موضوعه و پیش فرض بنا شده‌اند که در اصطلاح پارادایم نامیده می‌شوند هر پارادایمی از سایر پارادایم‌ها با تعاریفی خاص برای مؤلفه‌ها و شاخص‌های مشترک پارادایمی متمایز می‌شود و همه اجزا و عناصر پارادایم‌ها با تحقق هدف آن پارادایم سازگار است (کافی، ۱۳۹۵: ۶۱-۸۲).

کوهن در مقام مبدع اصطلاح پارادایم در فلسفه علم، پارادایم را مجموعه ویژه‌ای از باورها و پیش‌پندهای جامعه علمی می‌داند که شامل تعهدات متافیزیکی نظری و ابزاری است او نظریه‌های علمی را برحسب الگوهای کلان علمی توضیح می‌دهد و از تقدم پارادایم‌ها بر نظریه‌ها سخن می‌گوید (کوهن، ۱۳۸۹: ۷۵).

مطابق دیدگاه کوهن این پارادایم است که به دانشمند القا می‌کند که چه چیزی مسئله است و هرگونه پاسخی به این مسئله‌ها نیز باید در قالب کدامین مفاهیم و اصطلاحات صورت‌بندی شود و با کدام اصول و نظریه‌ها باید تلائم داشته باشد (زیباکلام، ۱۳۸۲: ۱۰-۲۸). با اقتباس از چنین الگویی و با توسع اصطلاح پارادایم به حوزه علوم انسانی می‌توان آن را شبکه‌ای از باورهای اساسی تعریف کرد که ساختار مفهومی هر نظریه را تشکیل می‌دهد این شبکه باور یا نظام مفهومی به‌گونه‌ای است که مبانی هستی‌شناختی و در پی آن بنیادهای معرفت‌شناختی و روش‌شناختی هر متفکری را پوشش می‌دهد (نصیری و ناصری، ۱۳۹۶: ۱۹۱-۱۶۵).

حکمرانی: حکمرانی در لغت به معنای حکومت و فرمانروایی و نیز عمل و شغل حکمرانی آمده است. از نظر واژه‌شناسی نیز حکمرانی به واژه یونانی kubernan به معنی هدایت کردن یا اداره کردن برمی‌گردد (هداوند، ۱۳۸۴: ۲-۸۶).

مفهوم حاکمیت^۱ بر اساس یک نیاز تاریخی و آسیب‌شناسی کارکردی در نیمه دوم قرن بیستم توسعه یافت و مفهوم حکمرانی^۲ برای پوشش گسترده‌تر ابزارهای تدبیر جامعه و چتری جامع‌تر برای پوشش همه ذی‌نقشان مهم و کلیدی در امر هدایت جامعه ظهور کرد؛ تا پیش از این تصور می‌شد امکان و حق اعمال حاکمیت تنها در اختیار حکومت رسمی هر جامعه است، لکن از دهه ۱۹۸۰ به بعد اذهان متوجه دو قدرت مهم دیگر در کنار حکومت شد که نه تنها عملاً در ترسیم نقشه راه پیشرفت یک جامعه دخالت دارند، بلکه لازم است این حق برای آن‌ها مشروع قلمداد شود

سال دهم

شماره دوم

پیاپی: ۲۰

پاییز و زمستان

۱۴۰۴

1. Government.

2. Governance.

و رسماً برای آن‌ها سهم مشخص و نقش معین برای راهبری هر کشوری در نظر گرفته شود؛ این دو قدرت در کنار بخش دولتی عبارت‌اند از: بخش مردمی و بخش خصوصی. این سه بخش باید عهده‌دار کارویژه‌های متعدد مهمی باشند که دستیابی به اهداف مدنظر یک کشور و شهروندان هر جامعه درگرو اجرای مطلوب این کارویژه‌ها است (شمس، ۱۴۰۲: ۱۷۴-۱۷۵). به این ترتیب مفهوم حاکمیت توسعه یافت و حکمرانی به این شکل تعریف شد: «فرایند قاعده گذاری، اجرای قواعد، بررسی، نظارت و کاربست بازخوردها با اعمال قدرت مشروع و به منظور دستیابی به هدف مشترکی برای همه کنشگران و ذینفعان در چارچوب ارزش‌ها و هنجارها در محیط یک سازمان یا یک کشور است» (Farazmand, ۱۲: ۲۰۰۴).

حکمرانی در قرآن: حکمرانی در قرآن کریم از مفاهیمی است که با پشتوانه آیات متعددی تبیین و استحکام یافته است. قرآن کریم با ترسیم مبانی توحید در ربوبیت و الوهیت، بنیاد مفهوم «حاکمیت الهی» را به عنوان محور اصلی نظام سیاسی و اجتماعی اسلام معرفی می‌نماید. بر اساس آیات متعدد، حاکمیت همه جانبه و مطلق، منحصر در ذات الهی است؛ چنان‌که می‌فرماید «إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ» (انعام/۵۷؛ یوسف/۴۰، ۶۷) و نیز «لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (مائده/۱۲۰؛ شوری/۴۹) این آیات دلالت دارد بر اینکه هیچ حکومتی خارج از چارچوب حاکمیت الهی مشروعیت ندارد؛ زیرا خداوند، فرمانروا و قانون‌گذار حقیقی است و فرمان و حاکمیت مطلق از آن اوست. بدین سان، مالکیت و فرمانروایی همه عوالم هستی، اعم از آسمان‌ها و زمین و هر آنچه در میان آن دواست، در اختیار ذات اقدس الهی است. او در آفرینش، تدبیر و سیاست امور هستی به نحوی تصرف می‌کند که مقتضای حکمت الهی است و همه پدیده‌ها بر اساس اراده و مشیت او سامان می‌یابد (طوسی، بی تا: ۹، ۱۷۴؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ق: ۶۰۹).

حکمرانی در قرآن مبتنی بر توجه به حق، تقوا، پرهیزکاری، عدالت، حفظ کرامت انسانی، مسئولیت‌پذیری، مشورت و حکمت است که زمینه‌ساز حاکمیت مشروع و پایداری اجتماعی می‌شود. همچنین قرآن به نقش علم و تخصص در حکمرانی اشاره دارد و حکمرانان را به دانایی و بهره‌مندی از دانش فرامی‌خواند (طه/۱۱۴). مجموع این اصول و آموزه‌ها، چارچوبی نظری و عملی برای حکمرانی اسلامی فراهم می‌آورد که هم عدالت و کارآمدی را تضمین می‌کند و هم سعادت دنیوی و اخروی جامعه را هدف قرار می‌دهد؛ بنابراین در حکمرانی اسلامی هدف افزایش کارآمدی نظام سیاسی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی برای اداره جامعه دینی است در این نوع حکمرانی موضوع اصلی اداره مطلوب جامعه اسلامی با پشتوانه قدرت

دولت است این نوع حکمرانی می‌بایست متضمن سعادت دنیا و عقبای امت اسلامی و تضمین‌کننده پیشرفت همه‌جانبه آن‌ها باشد، مدل حکمرانی اسلامی در چارچوب نظام امامت و امت و برای جامعه و نظام اسلامی طراحی و تعریف می‌شود ولیکن از آنجاکه مفاهیم و آموزه‌های اسلامی با فطرت انسانی هماهنگی دارد می‌تواند برای دیگر ادیان و مذاهب نیز کارایی داشته باشد و در صورت تحقق صحیح آن این جوامع را انسانی‌تر، اخلاقی‌تر و روابط حاکمان و مردم را عادلانه‌تر می‌نماید (رضایی، ۱۳۹۷: ۲۰۰).

اعتصام: «عصمة» در لغت به معنای امساک، حفظ و منع است؛ چنان‌که آمده است: «عَصَمَ يَدِلْ عَلَى امْسَاكِ وَ مَنَعٍ وَ مَلَاظِمَةٍ وَ الْمَعْنَى فِي ذَلِكَ كَلَهُ وَاحِدًا. مِنْ ذَلِكَ أَنَّ يَعِصِمَ اللَّهُ تَعَالَى عَبْدَهُ مِنْ سُوءِ يَقَعُ فِيهِ» (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۳۳۱/۴) و «عصمة الله عبدها يعصمه مما يوبقه» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۲/۴۰۵).

«اعتصام» نیز به معنای تمسک نمودن به چیزی است راغب اصفهانی به آیه کریمه «لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ» (هود/۴۳) اشاره کرده و گفته است: «مقصود این است که چیزی مانع از تحقق امر خداوند نخواهد شد؛ یعنی پناه بردن فرزند نوح به کوه نمی‌تواند او را از طوفان نجات دهد» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۳۷). واژه اعتصام به معنای امتناع و ابا ورزیدن نیز آمده است: خداوند در قصه حضرت یوسف (ع) آنجا که یوسف (ع) از دعوت زلیخا ابا می‌ورزد، می‌فرماید: «وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ» (یوسف/۳۲) پس با توجه به معنی وارد شده از اعتصام در آیه عاصم به معنای مانع آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۲/۴۰۴).

اعتصام به معنای دفع و همچنین پناه بردن نیز است (فراهیدی، بی‌تا: ۳۱۳/۱) همچنین اعتصام به معانی دیگری همچون پیوستن، حفظ، ممانعت، نگهداری و متوسل شدن نیز آمده است. (آذرنوش، ۱۳۹۳: ۶۹۱)

با جستجو و تأمل در کتب لغت پیرامون واژه اعتصام مشخص می‌گردد که برای این واژه معانی مختلفی مانند منع، ابا، نگه داشتن، ملازمه، محافظت و غیره آمده است که می‌توان گفت اکثر واژه‌های وارد شده در معنا به هم نزدیک هستند.

اعتصام بالله در تفاسیر: در بررسی تعبیر ترکیبی «اعتصام بالله» در تفاسیر قرآن کریم مشخص گردید مفسران به بیان معانی و وجوه مختلف آن پرداخته‌اند که اهم آن‌ها عبارت‌اند از:

معنای بنیادین: بسیاری از مفسران، از جمله شیخ طوسی بر این باورند که صحیح‌ترین برداشت از «اعتصام بالله»، چنگ زدن و پابندی به دین خداوند است (طوسی، بی‌تا: ۳۴۵/۷).

پیروی از خداوند و عدم قطع رابطه با او: علامه طباطبایی «اعتصام به خداوند» را به معنای تمسک جستن کامل به ذات الهی می‌داند. این تمسک شامل فرمان‌برداری از اوامر، پرهیز از نواهی و حفظ پیوند ناگسستنی با خداوند در هر شرایطی است، زیرا او مولا و سرپرست حقیقی انسان‌هاست (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۵۸۳/۱۴).

عمل به دستورات الهی: «اعتصام به خداوند» به معنای چنگ زدن به ذات الهی و تبعیت کامل از دستورات و فرموده‌های او در تمامی امور زندگی است (قرشی بنابی، ۱۳۷۵: ۹۱/۷).

التزام و اطمینان: شوکانی با تأکید بر جنبه التزام، «اعتصام به خداوند» را به چنگ زدن به دین الهی، اطاعت از او و اعتماد راسخ به وعده‌های الهی تفسیر می‌نماید (شوکانی، ۱۴۱۴: ۴۲۰/۱).

پناه جستن از شرور: زمخشری بعد دیگری از این مفهوم را برجسته می‌کند و «اعتصام به پروردگار» را به چنگ زدن به دین خداوند و همچنین پناه بردن به او از گزند شرارت‌ها و دسیسه‌های کافران معنا می‌کند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۹۳/۱). اتحاد و تقویت دین: ابن عاشور نگاهی اجتماعی‌تر به «اعتصام» دارد و آن را به معنای گردآمدن و اتحاد بر محور دین خدا و پرهیز از تفرقه می‌داند؛ زیرا تنها از رهگذر این اتحاد است که قدرت و رشد دین محقق می‌شود (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۳۱/۴).

تمسک به حبل‌الله: امام خمینی (ره) نیز «اعتصام» را پناه بردن و تمسک جستن به «حبل‌الله» می‌داند. ایشان «حبل‌الله» را شامل تمامی دستورات دینی که انسان را به خداوند نزدیک می‌کند، از جمله قرآن کریم و وجود مقدس اهل بیت می‌شمارد (امام خمینی، ۱۳۸۹: ۵۳۳-۵۳۴؛ امام خمینی، ۱۳۸۹: ۴۲۲/۸).

با درنگ در تبیین‌های ارائه‌شده از سوی مفسران و فقها، می‌توان دریافت که «اعتصام بالله» در اصطلاح تفسیری، عمدتاً به معنای تمسک قوی و همه‌جانبه به ذات باری تعالی و دین‌میین اوست. این تمسک شامل باور راستین به وعده‌های الهی، پناه بردن به او برای مصونیت از آسیب‌ها و دسیسه‌های بدخواهان و همچنین اتحاد و همبستگی بر سر دین خداست. شایان ذکر است که معانی واژه «اعتصام» در این بستر، قرابت و همپوشانی بسیار زیادی دارند و یکدیگر را تبیین می‌کنند.

۳. ولایت خداوند؛ دلیل اعتصام در بیان قرآن کریم

در نظام توحیدی قرآن، ولایت خداوند بر مؤمنان، علت لزوم اعتصام آنان به او است: «فَأَقِمْوَا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ

التَّصِيرُ» (حج/۷۸) در این آیه عبارت «واعتصموا بالله» دعوتی است به سوی رهایی از تکیه بر اسباب ظاهری و توجه به قدرت مطلق الهی و عبارت «هو مولیکم» در آیه، نقش تعلیلی برای دستور اعتصام را ایفا می‌کند. «مولا» در لغت معانی متعددی دارد، از جمله: سرپرست، یاور و صاحب اختیار (فراهیدی، بی‌تا: ۸/۳۷۲) در این آیه، به قرینه مقام، منظور از «مولا» کسی است که تدبیر امور بندگان را بر عهده دارد و بهترین یاور و پشتیبان برای آنان است. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، «مولا» را به معنای «ولی نعمت» و صاحب اختیار تفسیر کرده و این تعبیر را دلیلی بر لزوم اعتصام به خداوند دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۱۴/۳۹۴) بنابراین، آیه با بیان اینکه خداوند مولای شماست، به مؤمنان یادآوری می‌کند که او بهترین کسی است که می‌توانند به او اعتماد و اعتصام نمایند و امور خود را به او بسپارند (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۱۴/۴۱۳).

سلمی اعتصام به «حبل الله» (ریسمان خدا) را مربوط به عموم مردم می‌داند، اما اعتصام به «الله» را کار خواص می‌داند و می‌گوید: اعتصام به حبل الله یعنی تمسک به اوامر و دوری از نواهی، اما اعتصام بالله به معنای خلوت کردن دل از غیر حضرت الهی است (حقی، بی‌تا: ۶/۶۴).

عبارت «هُوَ مَوْلَاكُمْ» یعنی ناصر شما و متولی امور شماست و دلیل عبارت «فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ» این است که هیچ‌کس در ولایت و یاری رساندن به او همانند نیست، بلکه در حقیقت جز خداوند، ولی و نصیری وجود ندارد (حقی، بی‌تا: ۶/۶۴). کاشفی نیز گفته است: «او یار و مددکاری نیکو است؛ زیرا با یاری کردن، عیب‌ها را می‌پوشاند و با مددکاری، گناهان را می‌آمرزد» (حقی، بی‌تا: ۶/۶۴).

با توجه به تفاسیر مذکور می‌توان گفت درحالی‌که فریقین هر دو بر اصل اعتصام تأکید دارند اما اهل سنت اعتصام را بیشتر در چارچوب اطاعت عملی از شریعت و اتکال به یاری و رحمت الهی (نصرت) می‌بینند (جنبه عملی و رحمت)؛ و اهل تشیع اعتصام را مستقیماً به ولایت مطلق و مالکیت حقیقی الهی (ولی نعمت بودن) گره می‌زند؛ زیرا اگر خدا مولای حقیقی باشد، تکیه بر هر چیز دیگری جز او، نقض غرض این ولایت است (جنبه عقلی و ولایی)؛ همچنین به نظر می‌رسد درحالی‌که هر دو گروه بر وجوب اطاعت متفق‌اند، شیعه با تعمیق معنای «مولا» به «ولی نعمت»، یک توجیه فلسفی و کلامی قوی‌تر برای اعتصام ارائه می‌دهد که از صرف «تکیه بر یاری‌کننده» فراتر رفته و به «تسلیم در برابر صاحب اختیار مطلق» می‌رسد.

۴. اطاعت از اوامر و نواهی خداوند لازمه اعتصام

از دیدگاه مفسران، تمسک به «حبل الله» و پیروی از دین خدا، مصداق بارز اطاعت از

اوامر الهی است. «حبل الله» ریسمان نجات و مبنای حکمرانی عادلانه است. طبری «حبل الله» را به اسباب الهی و دین حق تعبیر می‌کند که خداوند به آن امر فرموده است. این تمسک، مستلزم الفت و جمع شدن بر کلمه حق و تسلیم در برابر فرامین الهی است. ترک چنددستگی و فرقه‌گرایی که مورد نهی خداوند است، با این رویکرد محقق می‌شود و در نتیجه، اطاعت از خداوند، الفت، برادری و اتحاد را به ارمغان می‌آورد و رضایت الهی را در پی دارد (طبری، ۱۴۲۰: ۷/۷۰). فخر رازی نیز بر این نکته تأکید می‌کند که دستور خداوند به تمسک و اعتصام به حبل الله، از آن روست که این تمسک، مایه و سرچشمه همه خوبی‌هاست که مهم‌ترین آن، اطاعت از اوامر الهی است. ایشان اشاره می‌کند که راهی که خداوند بدان دستور می‌دهد، راهی دقیق و صحیح است و هر کس که به دین خداوند چنگ زند و به آن اعتصام ورزد، در حقیقت از خداوند اطاعت کرده است. «حبل» در این آیه، هر چیزی است که انسان را به حق و دین حق می‌رساند (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۸/۳۱۱).

بنابراین، عبارت «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ» به صراحت بیان می‌کند که اتحاد و یکپارچگی، نه تنها یک ضرورت اجتماعی، بلکه یک تکلیف الهی است. در حکمرانی، این امر به معنای تلاش برای انسجام ملی، رفع اختلافات و هم‌گرایی بر مبنای اصول مشترک است. حکومتی که بر پایه اطاعت از خداوند بنا نهاده شده، با تمام توان به سوی وحدت حرکت می‌کند؛ و متکی به عوامل مادی و اعتباری نیست.

در مجموع، اطاعت از خداوند در حکمرانی، به معنای تأسیس نظامی است که بر پایه عدالت الهی، وحدت اسلامی و اخلاق‌مداری بنا شده است. چنین حکومتی، نه تنها به سعادت دنیوی و اخروی مردم می‌اندیشد، بلکه با اتکا به فرمان‌ها الهی، پایداری، امنیت و پیشرفت را برای جامعه به ارمغان می‌آورد.

۵. اعتصام شرط لازم برای حفظ وحدت

خداوند در قرآن کریم، مسلمانان را امت واحده (انبیاء/ ۹۲) می‌خواند و امت اسلامی را به وحدت کلمه و اتحاد فرمان می‌دهد؛ چنان‌که می‌فرماید: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران/ ۱۰۳) که به روشنی بیانگر پیوند ناگسستنی میان اعتصام به حبل الله و وحدت امت اسلامی است. اگر جامعه مسلمین از این دستور الهی سرپیچی کرده و دچار اختلاف و تفرقه شوند، از مسیر حق و هدایت دور افتاده و از عنایت الهی محروم می‌گردند. درواقع، خداوند متعال در این آیه، اعتصام به حبل الله را به عنوان شرط لازم برای حفظ وحدت و جلوگیری از تفرقه معرفی می‌کند.

در تفسیر حبل الله گفته شده است که مراد از آن کتاب خدای متعال، اهل بیت پیامبر، دین خدا، طاعت خدا، اخلاص در توبه و احتمال دیگر جماعت است، زیرا خداوند متعال پس از آن فرموده است: «و از هم پراکنده نشوید.» که همه این احتمالات نزدیک به هم و قابل جمع است (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق: ۳۱۱/۸). البته منظور از اتحاد، صرفاً گرد هم آمدن افراد نیست، بلکه اجتماع در مسیر حق و حقیقت است. انبیا الهی نیامده اند تا صرفاً مردم را در امور دنیوی مجتمع کنند، بلکه هدف اصلی آنان، هدایت انسان ها به سوی دین و اسلام و اعتصام به حبل الله بوده است. حل مشکلات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی نیز در سایه این اتحاد و اعتصام میسر خواهد بود. اعتصام به حبل الله، به معنای ارتقا و تعالی است؛ به این معنا که موجودات با دستگیری عالم غیب، به تدریج از قعر ظلمت نقص به نورانیت و کمال ارتقا می یابند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۶: ۳۲/۳).

علامه طباطبایی با ارائه یک تحلیل دقیق، تمایز بین این آیه و آیات مرتبط دیگر را مورد توجه قرار می دهد. به اعتقاد ایشان آیات دیگر، مخاطب را به صورت انفرادی به اعتصام و پیروی از کتاب و سنت دعوت می کنند، اما آیه مذکور، با استفاده از تعبیری چون «جمیعاً» و «لا تفرقوا»، بر جنبه اجتماعی و جمعی این تکلیف تأکید دارد و جامعه اسلامی را ملزم به تمسک هماهنگ و منسجم می نماید. این تفسیر، اهمیت وحدت رویه و همگرایی در عمل به آموزه های اسلامی را به عنوان یک ضرورت برای جامعه مسلمین برجسته می کند (طباطبایی، ۱۳۹۳ ق: ۳۶۹/۳).

۶. دلایل عدم توجه به اعتصام

عدم اهتمام و توجه کافی به اعتصام در جوامع کنونی، معلول علل و عوامل متعددی است که ریشه در مسائل اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی و سیاسی دارند که به نظر می رسد اهم دلایل به شرح ذیل است:

الف) عدم ایمان و معرفت نسبت به خداوند

از مهم ترین علل بی توجهی به اعتصام در جوامع اسلامی معاصر، ضعف ایمان و معرفت حقیقی نسبت به خداوند است. هنگامی که ایمان به قدرت مطلق الهی در میان حاکمان و کارگزاران تضعیف می شود، تمسک به خدا جای خود را به اعتماد بر قدرت های مادی و وابستگی به ساختارهای بیرونی می دهد. چنین وضعیتی، جوامع را از درون سست و از بیرون وابسته می سازد. در نگاه قرآنی، نصرت و خذلان به طور مطلق در اختیار خداوند است: «إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (آل عمران/۱۶۰).

این آیه پایه‌ی معرفتی ایمان را بر توکل تام بر خداوند استوار می‌سازد و نشان می‌دهد که فقدان ایمان راسخ، مقدمه‌ی بی‌اعتمادی به نصرت الهی و فاصله‌گیری از اعتصام است (طبرسی، ۱۴۱۲ ق: ۱/ ۲۱۶). همان‌گونه که ثعلبی اشاره کرده است، خذلان الهی در جنگ احد نمونه‌ای از پیامد فقدان ایمان خالص بود؛ زیرا برخی از مؤمنان گرفتار غُلُول (خیانت پنهانی) شدند (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۳/ ۱۹۵) بدین‌سان، دامنه اعتصام به طهارت درون و پرهیز از هرگونه خیانت نیز تعمیم داده می‌شود؛ بنابراین یکی از دلایل عدم اهتمام به اعتصام، ضعف معرفت توحیدی است؛ زیرا جامعه‌ای که خدا را به حقیقت نمی‌شناسد، نه در نظریه و نه در عمل به او تکیه نخواهد کرد و ناگزیر در چرخه‌ی وابستگی و بی‌ثباتی گرفتار می‌شود.

ب) لجاجت

از دیگر عوامل بنیادین بی‌توجهی به اعتصام، روحیه‌ی لجاجت و عناد است؛ صفتی که ریشه در تعصب، خودرأیی و مخالفت آگاهانه با حقیقت دارد. در لغت، لجاجت به معنای پافشاری در امری برخلاف میل و حق است (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۶۷/۸۰) و در اصطلاح اخلاقی و قرآنی، اصرار بر مسیر باطل باوجود آگاهی از نادرستی آن دانسته شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۷۳۶). قرآن کریم این ویژگی را یکی از نشانه‌های کافران و طغیانگران معرفی می‌کند؛ چنان‌که می‌فرماید: «وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِمْ مِنْ ضُرٍّ لَلْجُؤِ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ» (مؤمنون/ ۷۵) و نیز در آیه‌ی دیگر: «بَلْ لَجُّوا فِي عُتُوٍّ وَنُفُورٍ» (ملک/ ۲۱). در این آیات، لجاجت عامل استمرار در طغیان و سبب انکار آیات الهی معرفی شده است؛ به‌گونه‌ای که حتی رحمت و نعمت الهی نیز موجب بیداری چنین نفوسی نمی‌گردد. امیرالمؤمنین ۷ نیز در این خصوص هشدار می‌دهد: «وَإِيَّاكَ أَنْ يَرْكَبَ بِكَ اللَّجَاجُ» (نهج البلاغه، نامه ۳۱) که بیانگر خطر غلبه‌ی خصلت عناد بر عقل و بصیرت است؛ بنابراین می‌توان گفت، لجاجت در حاکمان و تصمیم‌گیران، موجب انکار حقایق و حیانی و طرد راهنمایی الهی می‌شود. این حالت، برآمده از خودمحوری است و در حقیقت، نوعی شرک خفی به‌شمار می‌آید؛ زیرا فرد لجوج، به جای تمسک به «حبل الله»، رأی و اراده‌ی خویش را معیار حق می‌سازد. در نتیجه، چنین انسانی از مسیر «اعتصام» منحرف و در وادی «ضلال و استکبار» گرفتار می‌گردد.

ج) سوءظن به خدا

سوءظن به خدا دیدی منفی نسبت به صفات خداوند است. این سوءظن بیشتر در صفاتی مانند رزاقیت خداوند یا قدرت و مهربانی خداوند در استجابات دعا یا

حکمت خداوند در ابتلائات پیش می‌آید (حسینی، ۱۳۸۷: ۸۶) که ریشه در ضعف نفس و ترس دارد و به عنوان یک صفت رذیله، مانع بزرگی بر سر راه اعتصام به شمار می‌رود. چنان‌که ملا احمد نراقی می‌گوید: فرد ضعیف النفس، به هر فکر فاسدی که در ذهنش نقش می‌بندد، اعتماد می‌کند و به دنبال آن می‌رود (نراقی، ۱۳۷۸: ۲۳۲). قرآن کریم، این حالت را ویژگی منافقان و مشرکان دانسته است: «الظَّالِمِينَ بِاللَّهِ ظَنُّ السَّوْءِ ... عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ» (فتح/ ۶) که مصادیق گسترده‌ای را شامل می‌شود و درجات مختلفی دارد (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ ق: ۱۶۵/۲۷) مفسران، «سوء ظن» را به معنای گمان نادرست نسبت به وعده‌های الهی دانسته‌اند؛ گمانی که در چهره‌های گوناگون چون انکار علم و قدرت خدا، تردید در رحمت و حتی گمان به بی‌حکمت بودن نظام آفرینش ظاهر می‌شود (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۷۱/۲۸) چنین ظنی در حقیقت، انکار ضمنی ربوبیت خداوند و نوعی شرک خفی است؛ زیرا فرد، خالق را فاقد تدبیر و نصرت می‌پندارد و با تمسک به ظواهر امور تصمیم می‌گیرند و خداوند را نسبت به لطف، رحمت و پیروزی وعده داده‌شده به مؤمنان خالف الوعد می‌دانند (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ ق: ۱۶۴/۲۷).

سوء ظن در سطح حاکمان و کارگزاران نیز پیامدهای ویرانگری دارد؛ وقتی حاکم به وعده‌های الهی بی‌اعتماد شود، سیاست‌گذاری او بر محور ترس، مصلحت‌اندیشی کوتاه‌مدت و وابستگی به قوای بیرونی شکل می‌گیرد. در چنین ساختاری، اعتصام جای خود را به اتکای مادی می‌دهد و ایمان از حوزه حکمرانی رخت برمی‌بندد.

د) افراط در حس‌گرایی و عقل‌گرایی

افراط در حس‌گرایی و عقل‌گرایی، با محدود کردن دایره‌ی شناخت انسان به محسوسات و استدلال‌های عقلی، مانعی جدی در راه اعتصام به خداوند ایجاد می‌کند. بی‌اعتمادی به خدا، به عنوان راهی برای گریز از اوهام و خرافات و مسائل ماوراء الطبیعی، ناشی از همین تکیه افراطی بر علوم تجربی و عقل‌گرایی است. چنان‌که آیت‌الله جوادی آملی اشاره می‌کنند، برخی درواقع خدای دیدنی را می‌طلبند تا مانند بت‌پرستان آن را ببینند و پرستش کنند (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۶۴۴). این در حالی است که خداوند، فراتر از حواس و محدودیت‌های عقل بشری است. قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید: «وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُتُّ مِنْ دَابَّةٍ آيَاتٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ وَ اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ تَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ آيَاتٌ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (جاثیه ۴-۵).

این آیات تأکید دارند که نشانه‌های بسیاری برای اهل یقین و اهل عقل در هستی وجود دارد؛ اما نکته اینجاست که عقل زمانی به درک این نشانه‌ها و در نتیجه، اعتصام به خداوند توفیق می‌یابد که خود را محدود به محسوسات و استدلال‌های صرف نکند. کسی که تنها به داده‌های حسی و عقلانی خود تکیه می‌کند، همانند کسی است که تنها بخشی از آیه الهی را می‌بیند و از درک کل حقیقت باز می‌ماند. در نتیجه، به جای تمسک به ریسمان الهی، به اسباب مادی و محاسبات عقلانی خود متکی می‌شود و از فیوضات و امدادهای غیبی محروم می‌گردد (حکیمی، ۱۳۸۳: ۵۴-۵۹)؛ بنابراین برای رسیدن به مقام اعتصام، لازم است که با تعادل بخشیدن به عقل و حس، به شناخت شهودی و قلبی از خداوند نیز دست یافته و به ریسمان محکم الهی چنگ زد.

ه) اعتماد به غیر

در تعالیم و آموزه‌های دین اسلام فراوان توصیه شده است که به غیر خدا تکیه نکنید که اعتماد به غیر، ریشه در شرک و نادیده گرفتن توحید افعالی دارد و مانع بزرگی بر سر راه اعتصام به خداوند است. هنگامی که انسان به جای تکیه بر قدرت لایزال الهی، به اسباب ظاهری و مخلوقات متکی می‌شود، در واقع برای آن‌ها استقلال قائل شده و از یاد می‌برد که تمام عالم، تجلی اراده و فعل خداوند هستند. این نگرش شرک‌آلود، باعث می‌شود که انسان از خداوند غافل شده و به جای طلب یاری از او، چشم امید به دیگران بدوزد. در چنین حالتی، فرد فریب ظواهر دنیوی را خورده و به جای اعتماد به وعده‌های الهی، به وعده‌های پوچ و بی‌اساس مخلوقات دل می‌بندد. در نتیجه، از مسیر اعتصام منحرف شده و از حمایت و هدایت الهی محروم می‌گردد. این در حالی است که با توجه به آیات و روایات لازم است از اسباب ظاهری سلب اعتماد قطعی نمود (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۱۱۷/۹).

امام باقر (ع) در همین راستا می‌فرماید: «لَا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيَّةً فَلَا تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ فَإِنَّ كُلَّ سَبَبٍ وَنَسَبٍ وَقَرَابَةٍ وَوَلِيَّةٍ وَبِدْعَةٍ وَشِبْهِةٍ مُنْقَطِعٌ إِلَّا مَا أَثَبَّتَهُ الْقُرْآنُ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۵۹). همچنین در آیه‌ای از قرآن آمده است: «وَلَا تَرْكَبُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُم مِّنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ» (هود/۱۱۳). بدین ترتیب، در قلمرو حکمرانی اسلامی اعتماد به غیر، نه تنها یک لغزش معرفتی بلکه تهدیدی بنیادین برای سلامت ساختار حکمرانی است؛ زیرا پایه‌های اتکا را از اراده خداوند به اراده انسان‌ها و قدرت‌های محدود منتقل می‌کند.

۷. ثمرات اعتصام به خداوند در حکمرانی اسلامی

اعتصام به خداوند در نظام حکمرانی اسلامی، به معنای استمداد از قدرت لایزال الهی در کلیه شئون حاکمیت جامعه و اتخاذ تصمیمات است. این رویکرد که ریشه در تعالیم قرآنی و سیره معصومین: دارد، چارچوبی ارزشی برای رهبران جامعه اسلامی فراهم می‌آورد تا در مسیر تحقق اهداف متعالی حکومت، مبتنی بر عدل و هدایت الهی گام بردارند. در ادامه بر اساس آیات قرآن کریم ثمرات این اعتصام بیان می‌گردد:

الف) کلید ورود به رحمت خداوند

خداوند متعال دارای برترین صفات کمالی، از جمله وصف «رحمت» است. انسان در مسیر کمال خود، باید در حد توان انسانی خویش، به این صفات متصف شود پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ» (مجلسی، ۱۴۲۱ ق، ۵۸/۱۲۹) از آنجاکه رحمت، یکی از اوصاف الهی است، انسان، به ویژه حکمران، باید به این صفت والا آراسته گردد. کسی که از حجاب شک و تردید بیرون آمده و به فطرت توحید و نور یقین دست یافته، یا کسی که بینش فطرتش پوشیده نشده، متخلق به اخلاق الهی است و می‌داند چگونه سخن بگوید، چه کند و چه نکند. این تخلق، زمینه‌ساز حکمرانی مبتنی بر رحمت و عدل است حکمرانی و مدیریت جامعه، همواره با چالش‌ها و پیچیدگی‌هایی همراه بوده است. در اندیشه اسلامی، مبنای اصلی حکمرانی و کارآمدی آن، ارتباط تنگاتنگی با مفاهیم الهی، به ویژه «رحمت خداوند» دارد. این ارتباط عمیق، نه تنها یک گزاره نظری، بلکه یک نقشه راه عملی برای حکمرانان است که سعادت دنیوی و اخروی جامعه را در پی دارد.

قرآن کریم به صراحت بیان می‌دارد که اعتصام به خدا، کلید ورود به رحمت و فضل الهی است: «فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (نساء/۱۷۵). این آیه نشان می‌دهد که ایمان و تمسک به ریسمان الهی، انسان را نه تنها به سمت هدایت و کمال سوق می‌دهد، بلکه او را در دایره رحمت و اسعه الهی قرار می‌دهد؛ رحمتی که در تمامی شئون زندگی انسان، از جمله حکمرانی، ساری و جاری است.

توصیف خداوند در ابتدای سوره‌های قرآن کریم (به جز سوره توبه) با صفت «الرحمن الرحیم»، نیز حاکی از آن است که حاکمیت مطلق خداوند بر هستی، بر پایه رحمت نامتناهی او استوار است؛ به عبارت دیگر، حاکمیت الهی، یک حاکمیت رحمت محور است. اقتضای این رحمت الهی نسبت به انسان، تأمین

تمامی مصالح مادی، معنوی، دنیوی و اخروی اوست که با عطاوت و شفقت بی‌حد و حصر همراه است. رحمت، نه تنها به معنای تأمین مصلحت است، بلکه شامل «مهرورزی و شفقت» نیز می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۶۶: ۱/۱۳) چنانکه پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «حاکم باید نسبت به مردمش همچون پدری مهربان باشد» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۴۰۷).

سیره عملی پیامبر اکرم (ص) و امیرالمؤمنین علی (ع) نیز گواه این مدعاست. قرآن کریم از شدت دلسوزی پیامبر (ص) برای هدایت امت، او را دلدار می‌دهد: «فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا» (کهف/۶). امام علی (ع) نیز در نامه خود به مالک اشتر، به او توصیه می‌کند که دلش را برای رعیت پر از لطف و مهر و محبت کند و برای آن‌ها همچون درنده‌ای آزاردهنده نباشد (نهج البلاغه، نامه ۵۳)؛ بنابراین حکمرانی در اندیشه اسلامی، علاوه بر مفهوم قدرت، با مفاهیم زیبایی چون دلسوزی، رفتار مشفقانه و مهربانانه آمیخته است. تجلی رحمت الهی در حکمران، نه تنها باعث تأمین مصالح عمومی می‌شود، بلکه پیوند عاطفی و معنوی عمیقی بین حاکم و مردم ایجاد می‌کند که ضامن پایداری، عدالت و پیشرفت واقعی جامعه است.

ب) تجلی احسان و بخشش الهی

خداوند در مورد همه موهبت‌هایی که به حضرت داود عنایت کرده می‌فرماید: «وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا» (سبأ/۱۰) و نیز در جای دیگر حضرت داود و سلیمان به وضوح به این نکته اشاره می‌کنند: «...الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَىٰ كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ» (نمل/۱۵) درجایی دیگر مخصوصاً روی آگاهی از سخن گفتن حیوانات تکیه شده و به عنوان یک فضیلت بزرگ مطرح گردیده است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلِمْنَا مَنَطِقَ الطَّيْرِ وَأَوْتَيْنَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ» (نمل/۱۶) طبق سیره پیامبران الهی که داعیه دار حکومت الهی هستند و بهترین افراد برای حکمرانی بودند این‌گونه برمی‌آید که راه حکمرانی با به کار بردن سعی و تلاش و تخصص وقتی بهترین اثر را خواهد داشت که حاکم و رهبر حکومت داشته‌های خود را متصل به حاکم و صاحب اصلی آن یعنی خداوند بداند و به او اعتصام ورزد؛ که برکات زیادی در آن نهفته است (مهرآبادی و نظامیان، ۱۴۰۰: ۶) و از طرفی خود نیز عامل باشد و متخلق به اخلاق الهی (فضل) باشند. حکام و مسئولان، با نیت خیرخواهانه، محبت و دلسوزی، نه تنها وظایف حداقلی خود را انجام دهند، بلکه فراتر از آن، با بخشش، گذشت و احسان، برای رفع مشکلات و نیازهای مردم تلاش کنند؛ چراکه حکمرانی مطلوب و الهی، صرفاً بر پایه قوانین

بنا نمی‌شود، بلکه رویکردی فراتر از عدالت دارد، رویکردی که در آن «فضل الهی» جایگاه محوری می‌یابد. به‌طور کلی فضل الهی در زندگی بشر نموده‌های گوناگونی دارد که هر یک می‌تواند الگویی برای حکمرانی باشد:

هدایت الهی و رسالت پیامبران: خداوند نزول قرآن و ارسال پیامبران را نمودی از فضل خود بر بشر می‌داند (بقره/۹۰، آل عمران/۷۳؛ نساء/۱۱۳؛ جمعه/۲، ۴). این هدایت، راه بازگشت به مسیر صحیح بندگی را نشان می‌دهد. در حکمرانی نیز، هدایتگری و تبیین مسیر درست برای جامعه، از مصادیق فضل است. تزکیه و کمال انسانی: تزکیه انسان و دستیابی به کمال، تنها مبتنی بر تلاش خود او نیست، بلکه فضل الهی در آن نقش کلیدی دارد. (نور/۲۱) حکمرانان نیز باید بستری برای تزکیه و رشد معنوی جامعه فراهم آورند که این خود، نمونه‌ای از فضل در حکمرانی است.

باورهای توحیدی و قوانین اسلامی: دستیابی به توحید و دوری از شرک (یوسف/۳۸) و همچنین وضع قوانین اسلامی (نور/۶ - ۸، ۱۹، ۲۰)، جلوه‌هایی از فضل الهی بر بشر هستند. حکمرانی باید با ترویج توحید و اجرای قوانین عادلانه الهی، این فضل را در جامعه جاری سازد.

تأخیر در عذاب و فرصت جبران: مهلت دادن به خطاکاران و تأخیر در عذاب، از دیگر نموده‌های فضل الهی است (قصص/۷۱ - ۷۳). در حکمرانی نیز، اعمال گذشت و فرصت دادن برای جبران اشتباهات، می‌تواند به اصلاح و بازپروری افراد کمک کند.

خلق شب و روز: حتی خلقت شب و روز که موجب آسودگی و تلاش بشر می‌شود (غافر/۶۱) از فضل الهی است. این نشان می‌دهد که تمامی بسترهای رفاه و آسایش، از عنایات الهی سرچشمه می‌گیرد و حکمرانان باید در فراهم آوردن این بسترها کوشا باشند.

توفیق در جهاد و پیروزی: ورود به جهاد در راه خدا و پیروزی در آن، از جلوه‌های فضل الهی است (مائده/۵۴؛ نساء/۷۳). این به معنای حمایت الهی از حکمرانی‌ای است که در مسیر حق و عدالت گام برمی‌دارد.

سرچشمه دارایی‌ها و قدرت: فضل الهی سرچشمه دارایی‌های انسان است (نساء/۳۷؛ نمل/۱۶) حکمرانان باید از قدرت و ثروت در جهت خدمت به مردم و بانیّت خیر استفاده کنند.

قدرت تشخیص حق از باطل (بصیرت): دستیابی به بصیرت و قدرت تشخیص حق از باطل در میان فتنه‌ها، از فضل الهی بر تقوای پیشگان است (انفال/۲۹؛ حدید/

۲۸، ۲۹). حکمرانان باید باتقوا، بصیرت لازم برای اداره جامعه را کسب کنند.

بخشش گناهان، سرافرازی و تواضع: پوشاندن گناهان (انفال/ ۲۹)، غنا و بی‌نیازی (توبه/ ۲۸، ۲۹)، مقام متواضعان در برابر مؤمنان و سرافرازی در برابر کافران (مائده/ ۵۴) و بهره‌مندی از حکمت الهی (نساء/ ۱۱۳ و جمعه/ ۲، ۴) همگی از آثار فضل الهی هستند. این ویژگی‌ها برای یک حکمران، الزامی است. حکمران وظیفه دارد با سعه صدر و رأفت، گناهان و عیوب مؤمنان را پوشانده و با حفظ استقلال مالی و روحی، از وابستگی و فساد دوری کند؛ در برابر مردم مؤمن متواضع و فروتن باشد، اما در مقابل دشمنان با اقتدار بایستد و همواره از حکمت الهی برای تصمیم‌گیری‌های درست و هدایت جامعه به سوی سعادت بهره‌گیرد؛ چراکه این صفات، لازمه برقراری عدالت و حفظ منافع جامعه اسلامی است (منصوری، ۱۳۹۹: ۵).

ج) معیت و همراهی با مؤمنان در دنیا و آخرت

حکمرانی مؤثر و پایدار، همواره نیازمند پشتوانه‌ای محکم از ارزش‌ها و اصولی است که راهنمای تصمیم‌گیریان و مجریان آن باشند. در دیدگاه اسلامی، قرار گرفتن در زمره مؤمنان و اعتصام به حبل‌الله، نه تنها ضامن سعادت فردی حاکمان است، بلکه اساس حکمرانی عادلانه، پویا و مردم‌مدار را تشکیل می‌دهد. این مفهوم، ریشه در آموزه‌های قرآنی دارد که بیانگر همراهی و معیت الهی با کسانی است که دین خود را برای خدا خالص می‌کنند.

قرآن کریم به زیبایی این حقیقت را بیان می‌دارد: «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا بِاللَّهِ وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ فَأُولَئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ» (نسا/ ۱۴۶). این آیه، پس از بحث پیرامون منافقان و جایگاه اسف‌بار آنان، راه‌هایی و پیوستن به جمع مؤمنان را در توبه، اصلاح عمل، تمسک به خدا و اخلاص در دین معرفی می‌کند. اعتصام به خداوند و اصلاح در قول و فعل نیز، شرط اساسی پذیرش توبه و قرار گرفتن در پناه اوست. حکمرانی‌ای که بر پایه چنین ایمانی استوار باشد، از فساد و انحراف مصون خواهد ماند (ابن‌عاشور، ۱۹۸۴: ۵/ ۲۴۴؛ قرطبی، ۱۴۰۵: ۵/ ۴۲۶)؛ بنابراین اعتماد و چنگ زدن به ریسمان الهی، سبب قرار گرفتن فرد در زمره مؤمنان واقعی می‌شود. این «معیت با مؤمنان» در حکمرانی، به معنای بهره‌مندی از خرد جمعی، مشورت با صالحان و پیشبرد امور بر اساس موازین الهی است. حاکم مؤمن، به دلیل اتصال عمیق به مبدأ هستی، خود را مسئول در برابر خدا و مردم می‌داند و همین مسئولیت‌پذیری، او را به سمت عدالت، انصاف و خدمت‌گزاری سوق می‌دهد. او می‌داند که پاداش عظیم خداوند، نصیب مؤمنان راستین است و همین انگیزه، او را از هرگونه سوءاستفاده از قدرت باز می‌دارد.

د) مصونیت از ارتداد

در نظام حکمرانی اسلامی، ثبات اعتقادی و مصونیت جامعه از انحراف، از بنیان‌های اصلی مشروعیت و پایداری ساختار قدرت است. قرآن کریم، «اعتصام به خداوند» را نه تنها ضامن هدایت فردی، بلکه شرط بنیادین سلامت و استواری نهاد حکمرانی معرفی می‌کند؛ زیرا تنها در پرتو تمسک به ریسمان الهی است که فرد و جامعه از ارتداد، تفرقه و سقوط ارزشی محفوظ می‌ماند. قرآن کریم، در آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ» (آل عمران/ ۱۰۰) به مؤمنان هشدار می‌دهد که پیروی از اهل کتابی که قصد فتنه‌انگیزی و ایجاد شک و تردید در ایمان آنان را دارند، می‌تواند به ارتداد آنان منجر شود. درواقع، این آیه بر اهمیت حفظ هوشیاری و عدم پیروی کورکورانه از دیگران، به‌ویژه در مسائل دینی و اعتقادی تأکید دارد (قرائتی، ۱۳۸۸: ۵۷۲/۱). تأکید بر «کافر شدن» در گزاره «يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ» برای نشان دادن عمق خسارت است. چراکه این گروه در نعمت بزرگی به نام «ایمان» و وحدت اسلامی بودند؛ بازگشت به کفر به معنای از دست دادن آن نعمت عظیم الهی و کرامت اسلامی بود که خداوند به واسطه اسلام به آن‌ها عطا کرده بود. بیان این حالت، اهمیت و بزرگی نعمتی که در آستانه از دست دادنش بودند را روشن‌تر می‌سازد (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۳: ۱۷۱).

همچنین آیه «وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (آل عمران/ ۱۰۱) بیانگر این حقیقت است که باوجود آیات الهی و حضور پیامبر (ص) در میان مؤمنان، هیچ حجتی برای بازگشت به جاهلیت و ارتداد وجود ندارد (طبری، ۱۴۲۰: ۵: ۶۳۳).

از عبد الله بن سنان، از امام صادق (ع) روایت شده است که فرمود: «هر بنده‌ای که به‌سوی چیزی که خداوند عزوجل دوست دارد، روی آورد، خداوند نیز به‌سوی آنچه او دوست دارد، روی آورد؛ و هر کس به خدا پناه برد (اعتصام کند)، خداوند او را مصون می‌دارد؛ و کسی که خداوند به او روی آورد و او را مصون بدارد، باکی ندارد اگر آسمان بر زمین بیفتد و اگر بلایی بر اهل زمین نازل شود و آن‌ها را فراگیرد، او به‌واسطه تقوا در پناه خداوند از هر بلایی خواهد بود. آیا خداوند عزوجل نمی‌فرماید: إِنَّ الْأَمْتَقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲: ۵۳).

این حدیث، رابطه میان «اقبال» (رو آوردن به خدا)، «اعتصام» (پناه بردن) و «عصمت» (مصونیت الهی) را توضیح می‌دهد و اعتصام را عاملی برای مصونیت کامل از بلاها و سختی‌های دنیوی در پناه تقوا معرفی می‌کند (قمی مشهدی، ۱۳۶۶: ۳: ۱۸۲).

بااین حال، این مصونیت، مشروط به پناه بردن به خداوند و تمسک به ریسمان الهی است. بدین معنا که هرگاه حاکمان و جامعه به خدا اعتصام بورزند، از لغزش فکری، ارتداد فرهنگی و انحراف در تصمیم‌گیری‌ها در امان خواهند بود. درنتیجه، اعتصام به خداوند و تمسک به ریسمان محکم الهی، نه تنها ضامن پایداری حکومت و سلامت جامعه است، بلکه عامل مصونیت حاکمان و مردم از انحراف، فتنه و بازگشت به جهل دینی نیز محسوب می‌شود. بر این اساس، حاکمان با پیروی از آموزه‌های الهی و سنت پیامبر (ص) و اهل بیتش: می‌توانند از تصمیم‌های ظالمانه و نادرست که اساس حکمرانی را متزلزل می‌سازد، جلوگیری نمایند و روند اداره‌ی جامعه را در مسیر هدایت و رشد پایدار استمرار بخشند.

ه) تضمین هدایت با اعتصام به خدا

موضوع هدایت انسان در مسیر زندگی و رهایی از سرگشتگی‌های گمراهی، همواره یکی از محوری‌ترین دغدغه‌های الهیات و اندیشه دینی بوده است. قرآن کریم، به عنوان منبع اصلی هدایت، برای دستیابی به این هدف غایی، راهکاری قطعی و عملی را معرفی می‌کند که درنهایت به مفهوم «اعتصام به خدا» منتهی می‌شود؛ که در دو آیه به صراحتاً به آن پرداخته است: «فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ فَسَيَدْخُلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (نساء/۱۷۵) و آیه شریفه: «وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ وَمَنْ يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (آل عمران/۱۰۱) که در این آیه گزاره «مَنْ يَعْتَصِم بِاللَّهِ» به منزله کبرای کلی برای جمله «وَأَنْتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ» است؛ بنابراین، پذیرش آیات الهی و پیروی از پیامبر (ص)، از مصادیق اعتصام به خداوند است که هدایت را در پی دارد (طباطبایی، ۱۳۹۳ ق: ۳۶۹/۳). همچنین گفته شده است: «منظور از هدایت شدن این است که به راهی روشن و راهی مستقیم و غیرکژ، (اسلام) توفیق یافته است و به واسطه آن به سوی خشنودی خداوند و به سوی نجات از عذاب الهی و کامیابی به بهشت او رهنمون می‌شود» (طبری، ۱۴۲۲ ق: ۵/۶۳۳)؛ بنابراین در این آیه، پذیرش آیات الهی به معنای قبول حقانیت و وحیانی بودن کلام خداوند است که از طریق پیامبر (ص) به ما رسیده است. این پذیرش صرفاً یک باور ذهنی نیست، بلکه شامل فهم عمیق، تدبیر در محتوا و تصدیق درونی آن است. پیروی از پیامبر (ص) نیز به معنای عمل کردن به دستورات، اقتدا به سیره و اخلاق ایشان و درک جایگاه هدایتگری ایشان است. این دو، در کنار هم نمود عملی «اعتصام به خداوند» هستند؛ یعنی انسان با گرویدن به پیام الهی و الگو گرفتن از فرستاده الهی، درواقع

به ریسمان محکم الهی چنگ زده است. این چنگ زدن، فرد را از سرگردانی و انحراف در مسیر زندگی بازمی‌دارد، زیرا هم منبع هدایت (آیات الهی) را در اختیار دارد و هم راهنمای عملی (پیامبر) را و این خود تضمین‌کننده هدایت به صراط مستقیم است.

در حکمرانی اسلامی نیز، اعتصام به خداوند به معنای اتخاذ مبانی، قوانین و اهداف الهی به عنوان تنها مرجع و تکیه‌گاه در تمامی شئون حکومت است؛ که ضامن بقا و هدایت ساختارهای اجتماعی و حکومتی است. این امر شامل قانون‌گذاری، اجرا، قضاوت و سیاست‌گذاری خارجی می‌شود. اگر حکومت‌ها از غیر خدا استمداد جویند یا قوانین بشری غیر مستند به وحی را اصل قرار دهند، مصداق «تولی» به طاغوت و خروج از دایره اعتصام تلقی می‌شود.

در خصوص اینکه منظور از صراط مستقیم چیست؟ اغلب مفسران (دسته اول)، صراط مستقیم را مترادف با دین اسلام به عنوان یک نظام اعتقادی و عملی می‌دانند (سمرقندی، ۱۴۱۶: ۱/ ۱۸) درحالی‌که گروهی دیگر آن را به هادیان الهی (پیامبر و امام یا قرآن) به عنوان سند نهایی هدایت محدود می‌کنند (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱/ ۲۲؛ ابن کثیر، ۱۴۱۲: ۱/ ۵۱) دسته سوم نیز بر جنبه‌های سلوکی و غایت‌شناختی صراط تأکید دارد (سعدی، ۱۴۰۸: ۳۶؛ شیبانی، ۱۴۱۳: ۱/ ۷۶؛ جرجانی، ۱۳۷۶: ۱/ ۲۴). این تنوع نشان می‌دهد که صراط مستقیم یک مفهوم چندوجهی است که هم شامل باور صحیح (دین)، هم منبع صحیح (قرآن و امام) و هم عمل صحیح (دفاع از حق و راه بهشت) می‌شود؛ بنابراین حکمرانی اسلامی پایدار و هدایت‌یافته، مستلزم آن است که حاکمان و مردم اعتصام به خدا را به عنوان اصلی‌ترین استراتژی حکمرانی بپذیرند تا از مسیر مستقیم اسلام منحرف نشوند و هدایت مستمر الهی را در قالب رحمت و فضل دریافت کنند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که اعتصام به خداوند، نه تنها یک تکلیف فردی، بلکه یک راهبرد جامع و عملیاتی در پارادایم‌های حکمرانی اسلامی است و فریقین در تفسیر مفهوم اعتصام، دارای دیدگاه‌های همگرا و یکپارچه هستند. عوامل مختلفی مانند عدم ایمان و معرفت نسبت به خداوند، سوءظن به خدا، لجاجت، افراط در حس‌گرایی و عقل‌گرایی و اعتماد به غیر در عدم اهتمام به اعتصام نقش دارند. با اتخاذ راهکارهای مناسب و بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی، می‌توان به تقویت اهتمام به اعتصام و کاهش چالش‌های ناشی از فقدان آن پرداخت؛ تا از ثمرات اعتصام در حکمرانی نیز بهره‌برد. این ثمرات بر اساس

آیات قرآن کریم شامل: رحمت خداوند، تجلی احسان و بخشش الهی، معیت و همراهی با مؤمنان در دنیا و آخرت، مصونیت از ارتداد در برابر تهدیدات داخلی و خارجی، هدایت به صراط مستقیم می‌باشند؛ بنابراین، با تمسک به خداوند و عمل به دستورات الهی، می‌توان از انحراف و فساد در حکمرانی جلوگیری کرد و زمینه را برای توسعه و پیشرفت جامعه فراهم نمود. لذا اعتصام به خداوند، یک ضرورت سیاسی برای بقا، سلامت و کارآمدی دولت‌های اسلامی محسوب می‌شود و لازم است به عنوان یک پارادایم فکری و اجرایی در تمامی سطوح حکمرانی مورد اهتمام جدی قرار گیرد.

منابع

- قرآن کریم.
نهج البلاغه.
آذرنوش، آذرتاش (۱۳۹۳): «فرهنگ معاصر عربی-فارسی»، تهران: نشر نی، چاپ شانزدهم.
ابن عاشور، محمد طاهر (۱۹۸۴): «التحریر و التنویر من التفسیر»، بیروت: فرهنگ نشر نو.
ابن فارس، احمد (۱۳۹۹ ق): «معجم مقاییس اللغة»، بیروت: دارالفکر.
ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۲): «تفسیر ابن کثیر»، بیروت: دار المعرفه.
ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق): «لسان العرب»، بیروت: صادر، چاپ سوم.
ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۲۲): «الکشف والبيان فی تفسیر القرآن»، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
جرجانی، حسین بن حسن (۱۳۷۶): «تفسیر گازر: جلاء الازهان و جلاء الاحزان»، عزیز الله عطاردی قوچانی و جلال الدین محدث، تهران: بی نا.
جوادى آملى، عبدالله (۱۳۸۳): «توحید در قرآن»، قم: اسرا، چاپ اول.
حسینی، اعظم السادات (۱۳۸۷): «سوء ظن و حسن ظن به خدا و خلق»، قم: انتشارات جامعه القرآن الکریم، چاپ اول.
حقى، اسماعیل بن مصطفی (بی تا): «تفسیر روح البیان»، بیروت: دارالفکر.
حکیمی، محمد رضا (۱۳۸۳): «مقام عقل»، قم: دلیل ما.
خمینی، روح الله، (۱۳۸۹)، صحیفه امام خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ پنجم.
راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق): «المفردات فی غریب القرآن»، بیروت: دارالشامیه.
رضایی، حسن (۱۳۹۷): «طراحی و تبیین مؤلفه ها و شاخص های اساسی حکمرانی اسلامی»، تهران: مرکز بررسی های استراتژیک ریاست جمهور.
زمخشری، محمود (۱۴۰۷ ق)، «الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل»، بیروت: دارالکتب العربی، چاپ سوم.
زیباکلام، سعید، (۱۳۸۲): «علم شناسی کوهن و نگرش گشتالتی»، روش شناسی علوم انسانی، دوره ۹، ۲۸-۱۰.
سعدی، عبدالرحمن (۱۴۰۸ ق)، «تیسیر الکریم الرحمن فی تفسیر کلام المنان»، عبدالله بن عبدالعزیز ابن عقیل و محمد عبدالرحمن مرعشلی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
سمرقندی، نصر بن محمد (۱۴۱۶): «تفسیر السمرقندی: بحر العلوم»، عمر عمروی، بیروت: دار الفکر.
شافعی پور، ایوب (۱۳۹۶): «بررسی واژه اعتصام در تفاسیر فریقین و نقش آن در ایجاد وحدت و نفی تفرقه»، نشریه تفسیر متون و حیانی، دوره ۱، ۷۱-۸۹.
شمس، لیلا (۱۴۰۲): «حکمرانی عمومی: چالش ها و مسائل»، توسعه علوم انسانی، دوره ۱۵۷، ۴-۱۷۴.
شوکانی، محمد بن علی (۱۴۱۴ ق)، «فتح القدیر»، بیروت: دار ابن کثیر، چاپ اول.
شیبانی، محمد بن حسن (۱۴۱۳ ق)، «نهج البیان عن کشف معانی القرآن»، حسین درگاهی، قم: نشر الهادی.
شیعه زاده، الهه (۱۳۹۱): «بازنمایی شاخص های توکل: مدخلی بر تصمیم گیری حکیمانه»، اسلام و مدیریت، ۱۳۹۱، دوره ۱، ۷۱-۹۲.
صادقی تهرانی، محمد (۱۴۰۶ ق): «الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن»، بیروت: فرهنگ اسلامی.
طباطبائی، محمد حسین (۱۳۹۳)، «المیزان فی تفسیر القرآن»، قم: دفتر موسسه اسماعیلیان، چاپ پنجم.
طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۳ ق): «تفسیر جوامع الجامع»، قم: حوزه علمیه.
طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۲ ق): «جامع البیان عن تأویل آی القرآن (تفسیر الطبری)»، قاهره: هجر، چاپ اول.
طوسی، محمد بن حسن (بی تا): «التبیان فی تفسیر القرآن»، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، چاپ اول.
عبداللهی، عبدالحسین (۱۳۸۴): «روانشناسی تصمیم گیری: تأثیر پیگیری اطلاعات بی فایده و غیر

- ابزاری بر انتخاب و تصمیم گیری»، تازه‌های علوم شناختی، دوره ۷، ۳۹-۴۸.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰): «تفسیر العیاشی»، هاشم رسولی. بیروت: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق): «التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)»، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، چاپ سوم.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (بی تا): «العين»، تحقیق: مهدی المخزومی و ابراهیم السامرائی، مکتبه الهلال.
- فرهادی، محمد و برخورداری، زینب (۱۳۹۲): «نسبت ارزش‌های سازمانی و اخلاق سازمانی»، فصلنامه علمی پژوهشی اخلاق، دوره ۶، ۷۷-۹۲.
- فضل الله، سید محمد حسین (۱۴۱۹ ق): «تفسیر من وحی القرآن»، بیروت: دار الملائک للطباعة و النشر، چاپ دوم.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۸): «تفسیر نور»، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم.
- قرشی بنابی، سید علی اکبر (۱۳۷۵)، «تفسیر احسن الحدیث»، تهران: بنیاد بعثت، چاپ دوم.
- قرطبی، شمس الدین (۱۴۰۵)، «تفسیر القرطبی»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.
- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا (۱۳۶۶): «تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب»، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کوهن، تامس (۱۳۸۹): «ساختار انقلاب‌های علمی»، ترجمه سعید زیباکلام، تهران: سمت.
- کافی، مجید (۱۳۹۵): «هدف علم در پارادایم اسلامی علوم انسانی»، اسلام و علوم اجتماعی، دوره ۸، ۸۲-۶۱.
- کریم زاده میبدی، علی (۱۳۷۹): «تصمیم‌گیری از دیدگاه امام خمینی»، مصباح، دوره ۹، ۳۱-۳۳.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق): «کافی»، مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۲۱ ق): «بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام»، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۳): «جایگاه اعتصام به خدا در کلام امام سجاد ۷»، نشریه معرفت، دوره ۱۰-۲۳، ۵.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰): «التحقیق فی کلمات القرآن الکریم»، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۶۶): «تفسیر نمونه»، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- منصوری، خلیل (۱۳۹۹): «فضل الهی و راه‌های بهره‌مندی از آن»، <https://www.samamos.com>
- مهرآبادی، حامد و قاصد نظامیان، جواد (۱۴۰۰): «نقش علم و تخصص در حکمرانی خوب از منظر قرآن»، مقالات اولین همایش ملی حکمرانی اسلامی، ۴-۱۰.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۳۷۸)، «معراج السعاده»، قم: هجرت، چاپ ششم.
- نصیری، منصور و ناصری، ذوالفقار (۱۳۹۶): «پارادایم‌های الهیاتی و مسئله شر: با تأکید بر آرای برایان دیویس»، فلسفه و الاهیات، دوره ۲۲، ۱۶۵-۱۹۱.
- هداوند، مهدی (۱۳۸۴): «حکمرانی خوب، توسعه و حقوق بشر»، حقوق اساسی، دوره ۲، ۵۱-۸۶.
- Farazmand, Ali (2004), "Sound governance: policy and administrative innovations", Praeger Publishers, Westport, Conn.

References

The Holy Qur'an.

Nahj al-Balagha.

Azarnush, Azartash (1393): "Farhang-e Moaser-e Arabi-Farsi", Tehran: Nashr-e Ney, 16th edition.

Ibn 'Ashur, Muhammad Tahir (1984): "Al-Tahrir wa al-Tanwir min al-Tafsir", Beirut: Farhang Nashr-e Now.

Ibn Faris, Ahmad (1399 AH): "Mu'jam Maqayis al-Lugha", Beirut: Dar al-Fikr.

Ibn Kathir, Isma'il ibn 'Umar (1412 AH): "Tafsir Ibn Kathir", Beirut: Dar al-Ma'rifah.

Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram (1414 AH): "Lisan al-'Arab", Beirut: Sad-er, 3rd edition.

Tha'labi, Ahmad ibn Muhammad (1422 AH): "Al-Kashf wa al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

Jorjani, Hossein ibn Hasan (1376): "Tafsir Gazar: Jala' al-Adhhan wa Jala' al-Ahzan", edited by Azizullah 'Ataridi Quchani and Jalal al-Din Muhaddith, Tehran: n.p.

Javadi Amoli, Abdollah (1383): "Tawhid dar Qur'an", Qom: Esra, 1st edition.

Hosseini, Azam al-Sadat (1387): "Su' Zan va Husn Zan be Khoda va Khalq", Qom: Jami'at al-Qur'an al-Karim Publications, 1st edition.

Haqqi, Isma'il ibn Mustafa (n.d.): "Tafsir Ruh al-Bayan", Beirut: Dar al-Fikr.

Hakimi, Mohammad Reza (1383): "Maqam-e 'Aql", Qom: Dalil-e Ma.

Khomeini, Ruhollah (1389): "Sahifeh-ye Imam Khomeini", Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 5th edition.

Raghib Isfahani, Husayn ibn Muhammad (1412 AH): "Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an", Beirut: Dar al-Shamiya.

Rezaei, Hasan (1397): "Tarahi va Tabyin-e Moallafe-ha va Shakheh-haye Asasi-ye Hokmrani-ye Eslami", Tehran: Center for Strategic Studies of the Presidency.

Zamakhshari, Mahmud (1407 AH): "Al-Kashshaf 'an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil", Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi, 3rd edition.

Zibakalam, Saeed (1382): "Elm-shenasi-ye Kuhn va Negah-e Gashtalti", Methodology of the Human Sciences, vol. 9, 10-28.

Sa'di, 'Abd al-Rahman (1408 AH): "Taysir al-Karim al-Rahman fi Tafsir Kalam al-Mannan", edited by Abdullah ibn 'Abd al-'Aziz Ibn 'Aqil and Muhammad 'Abd al-Rahman Mur'ashli, Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

Samarqandi, Nasr ibn Muhammad (1416 AH): "Tafsir al-Samarqandi: Bahr al-'Ulum", edited by 'Umar 'Umrawi, Beirut: Dar al-Fikr.

Shafi'ipur, Ayyub (1396): "Barrasi-ye Vajheh-e I'tisam dar Tafasir-e Fariqayn va Naqsh-e An dar Ijad-e Wahdat va Nafy-e Tafriqa", Journal of Tafsir of Revelatory Texts, vol. 1, 71-89.

Shams, Leila (1402): "Hokmrani-ye 'Omumi: Chalesh-ha va Mas'aleh", Tose'eh-ye 'Ulum-e Ensaani, vol. 4, 157-174.

Shawkani, Muhammad ibn 'Ali (1414 AH): "Fath al-Qadir", Beirut: Dar Ibn Kathir, 1st edition.

Shaybani, Muhammad ibn Hasan (1413 AH): "Nahj al-Bayan 'an Kashf Ma'ani al-Qur'an", edited by Hossein Dargahi, Qom: Nashr al-Hadi.

Shiazadeh, Elaheh (1391): "Baznama'i-ye Shakheh-haye Tawakkul: Madkhal-i bar Tasim-giri-ye Hakimanah", Islam va Modiriyat, vol. 1, 71-92.

Sadeghi Tehrani, Muhammad (1406 AH): "Al-Furqan fi Tafsir al-Qur'an bi al-Qur'an", Beirut: Farhang-e Eslami.

Tabataba'i, Muhammad Husayn (1393): "Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an", Qom: Of-

- fice of the Isma'iliyan Institute, 5th edition.
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan (1412 AH): "Tafsir Jami' al-Jami'", Qom: Seminary of Qom.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1422 AH): "Jami' al-Bayan 'an Ta'wil Ay al-Qur'an (Tafsir al-Tabari)", Cairo: Hajar, 1st edition.
- Tusi, Muhammad ibn Hasan (n.d.): "Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 1st edition.
- Abdollahi, Abdolhossein (1384): "Ravanshenasi-ye Tasim-giri: Ta'thir-e Peygiri-ye Ettela'at-e Bi-Fa'ida va Ghayr-e Abzari bar Entekhab va Tasim-giri", Tazeh-ha-ye 'Ulum-e Shenakhti, vol. 7, 39-48.
- 'Ayyashi, Muhammad ibn Mas'ud (1380): "Tafsir al-'Ayyashi", Hachem Rasouli, Beirut: Maktabat al-'Ilmiyya al-Islamiyya.
- Fakhr al-Razi, Muhammad ibn 'Umar (1420 AH): "Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb)", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 3rd edition.
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad (n.d.): "Al-'Ayn", edited by Mahdi al-Makhzoumi and Ibrahim al-Samarra'i, Maktabat al-Hilal.
- Farhadi, Muhammad and Barkhordari, Zeynab (1392): "Nesbat-e Arzesh-haye Sazemani va Akhlaq-e Sazemani", Scientific-Research Quarterly of Ethics, vol. 6, 77-92.
- Fadlallah, Sayyid Muhammad Husayn (1419 AH): "Tafsir min Wahy al-Qur'an", Beirut: Dar al-Malak for Printing and Publishing, 2nd edition.
- Qara'ati, Mohsen (1388): "Tafsir-e Nur", Tehran: Cultural Center of Lessons from the Qur'an, 11th edition.
- Qorayshi Banabi, Sayyid Ali Akbar (1375): "Tafsir Ahsan al-Hadith", Tehran: Bu'that Foundation, 2nd edition.
- Qurtubi, Shams al-Din (1405 AH): "Tafsir al-Qurtubi", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 2nd edition.
- Qomi Mashhadi, Muhammad ibn Muhammad Reza (1366): "Tafsir Kanz al-Daqa'iq wa Bahr al-Ghara'ib", Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Kuhn, Thomas (1389): "Sakhtar-e Enqelab-haye Elmi", translated by Saeed Zibakalam, Tehran: SAMT.
- Kafi, Majid (1395): "Hadafe Elm dar Paradigm-e Eslami-ye 'Ulum-e Ensaani", Islam va 'Ulum-e Ejtemai, vol. 8, 61-82.
- Karimizadeh Meybodi, Ali (1379): "Tasim-giri az Didgah-e Imam Khomeini", Mesbah, vol. 9, 21-33.
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (1407 AH): "Al-Kafi", edited by Ali Akbar Gha-fari and Muhammad Akhundi, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya, 4th edition.
- Majlisi, Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi (1421 AH): "Bihar al-Anwar al-Jami'a li-Durar Akhbar al-A'imma al-Athar (peace be upon them)", Beirut: Dar al-Ta'aruf lil-Matbu'at.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1393): "Jaygah-e I'tisam be Khoda dar Kalam-e Imam Sajjad (peace be upon him)", Ma'rifat Journal, vol. 23, 5-10.
- Mostafavi, Hasan (1360): "Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an al-Karim", Tehran: Translation and Book Publishing Company.
- Makarem Shirazi, Nasser et al. (1366): "Tafsir-e Namuneh", Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Mansouri, Khalil (1399): "Fazl-e Elahi va Rah-haye Bahremandi az An", available at: <https://www.samamos.com>
- Mehrabadi, Hamid and Qased Nazmiyan, Javad (1400): "Naqsh-e Elm va Takhasos dar Hokmrani-ye Khub az Manzar-e Qur'an", Papers of the First National Conference on Islamic Governance, 4-10.

- Naraghi, Ahmad ibn Muhammad Mahdi (1378): "Mi'raj al-Sa'adah", Qom: Hojrat, 6th edition.
- Nasiri, Mansur and Nasiri, Zolfaqar (1396): "Paradigm-haye Elahiati va Mas'aleh-ye Shar; ba Ta'kid bar Ara'-ye Brian Davis", Philosophy and Theology, vol. 22, 165-191.
- Hedavand, Mehdi (1384): "Hokmrani-ye Khub, Towse'eh va Huquq-e Bashari", Constitutional Law, vol. 2, 51-86.
- Farazmand, Ali (2004): "Sound Governance: Policy and Administrative Innovations", Praeger Publishers, Westport, Conn.